

1. Východoslovanský literární celek a ruská literatura

Ruská literatura se vyvíjela na východoevropském teritoriu ze společných kořenů spjatých se vznikem prvního státního útvaru východních Slovanů – Kyjevské Rusi – a zejména s tíživě a dlouho se prosazujícím procesem christianizace, který na toto území přinesl písmo a překlady náboženských (v první fázi především liturgických) i náznamy světských textů. Bylo by tedy na místě mluvit spíše o staré, starší či středověké literatuře východních Slovanů než např. o staroruské literatuře, která obvykle v světovém povědomí zastupovala nejstarší vývojovou fázi dalších dvou národních literatur (staroukrajinské a staroběloruské). Společné jsou kořeny a další poměrně dlouhá historická etapa zahrnující počátky a kulminaci písemnictví Kyjevské Rusi, i když i zde – stejně jako ve sféře jazykové – jsou patrné regionální rozdíly, které pak vedly k vzniku známé východoslovanské tripartice.⁸ Jestliže někdy označení „staroruský“ zastupuje celé teritorium východních Slovanů, má to své příčiny: jednak tu, že slovo „ruský“ neznamenovalo původně Rusy v dnešním slova smyslu, dokonce ani ne Slovany, ale členy vojenských družin skandinávského původu, tedy varjagy, vikingsy, kteří později utvořili první kyjevskou dynastii Rurikovců. Onomastika tento vývoj potvrzuje: kořeny „ros“ a „rus“ odvozené z ugrofinského pojmenování germánských Skandinávců a tyto kořeny v místních jménech, historicky dochovaná jména prvních kyjevských knížat (knędz – knjaz' – od germ. kuning, viz něm. König a angl. king), jako např. Vladimír (Waldemar), Olga (Helga) nebo Igoř (Ingvar) ukazují na rozhodující organizační úlohu tohoto elementu usazeném na staré obchodní cestě „iz varjag v greki“, tedy ze Skandinávie přes teritorium východních Slovanů a jejich řeky do Cařihradu. Dávný spor německých akademiků v ruských službách prosazujících v 18. století tzv. normanskou (vikingskou) teorii vzniku kyjevského státu a jejich odpůrců s teorií slovanskou, tj. antinormanskou, odnesl čas, ale současně ukázal na racionální jádro sporu tkvící v tom, že již na počátku východoslovanské civilizace stojí prostupování různých etnických a kulturních prvků, jejich „roubování“ na existující domácí struktury, které se k nim upínají, jdou jim vstříc: to se ukázalo jako plodné ostatně v podstatě kdekoli od germánsko-slovansko-maďarské střední Evropy až na západní okraj Evropy k Britským ostrovům. Další pozoruhodností je vývoj jazyka, jenž lingvisté označují za obecně východoslovanský (rus. obščevostočno-slavjanskij)

8 Viz I. Pospišil: K celku východoslovanských literatur. In: Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů. LIBRI, Praha 2001, s. 15–19.

s tím, že souběžně probíhala permanentní diferenciaci a nové scelování vedoucí nakonec k vzniku jazykové tripartice. Nicméně prvním spisovným jazykem východních Slovanů, ostatně jako všech Slovanů, byla staroslověnština či církevní slovanština, v podstatě umělý konstrukt vytvořený na základě jihoslovanských dialektů, pravděpodobně egejské Makedonie, a kultivovaný řeckými slovo tvornými a syntaktickými modely k tomu, aby obsáhl vše podstatné z tehdejšího života, zejména náboženského, církevního, ale i světského a obecně kulturního. Tento jazyk a určitá společná entita textů spojovala všechny Sloany od 9. do 12.–13. století v jeden kulturní celek.

Díky příznivějšímu vývoji v určité fázi se právě na území východních Slovanů tomuto jazyku dařilo nejlépe: zatímco u západních Slovanů byl násilně vytlačen postupující christianizací ze Západu a s ní související latinskou liturgií, nehledě na dočasné úspěšné snahy obou věrozvěstů, a u jižních Slovanů byla jeho kultivace zastavena jednak tlakem ze Západu, jednak trvalým postupem Osmanské říše z Asie na Balkán a do střední Evropy, na teritoriu východních Slovanů se pěstoval, rozvíjel a spojoval s domácím východoslovanským jazykem a jeho regionálními podobami tak, že vytvářel nový jazykový útvar, z něhož se vyvinula moderní ruština využívající – více než dva zbývající východoslovanské jazyky – lexikální a jiné trsy tohoto prvního spisovného slovanského jazyka jihoslovanské provenience. Takže studium staroslověnštiny není pro rusistu – na rozdíl od bohemisty – pouze pietním studiem prvního slovanského spisovného jazyka a počátků písemnictví, ale také významnou pomocí k pochopení stavu současné ruštiny, neboť staroslověnština je v ní pevně usazena nikoli jako archaická vrstva, ale jako funkční, především stylistický a stylo tvorný prvek (ostatně tohoto původu je i ono před časem každodenně používané slovo „glasnost“ označující otevřenost, transparentnost, zejména politickou, a možnost se svobodně vyjadřovat k veřejným věcem).

Ohledně východoslovanské jazykové a literární diferenciaci zastáváme obezřetný a spíše skeptický názor na její časnost: o třech samostatných národech – Rusech, Ukrajincích a Bělorusech – nelze mluvit v období Kyjevské Rusi, stejně jako bychom neměli označovat staroslověnštinu jako jazyk bulharský, starobulharský či makedonský, ale spíše jako jazyk vytvářený na bázi jistých jihoslovanských dialektů: v tom se budeme zjevně lišit od některých koncepcí, například od představy ukrajinského národa vzniklého snad již v 6. století, stejně jako je absurdní představa tehdy se konstituujícího národa ruského, běloruského, slovenského nebo českého v novodobém slova smyslu. Počátky diferenciaci spatřujeme spíše v pozdější vývojové fázi Kyjevské Rusi v souvislosti s postupujícím feudálním drobením a regionalizací kultury (signálem je mj. budování vlastních letopisů jako ideologických nástrojů). Budoucí ukrajinské a běloruské jádro vznikalo pak spíše na severozápadě a jeho význam – zejména v souvislosti s vyvrácením Kyjeva Mongoly – sílil. Je také zřejmé, že během staletí pod tlakem asijské invaze došlo k etnickým posunům z Karpatska a centrálního Ruska.

Vzato ekonomicky, etnicky, politicky a obecně kulturně lze diferenciaci vztáhnout spíše k 14. a 15. století, její stabilizaci pak k období o jedno, dvě století později; pokud jde o samotnou literaturu, která vzniká v národním jazyce, je diferenciaci ještě pozdější: u Ukrajinců probíhá v podstatě v 18. století (Kotljarevského Aeneida), emancipace běloruská spíše v 19. a počátkem 20. století (našanivské období); do té doby všechna tři etnika využívají již etablovaný jazyk se staroslověnskou bází – jako ostatně jinde u Slovanů (Bulharů). To však neznamená, že do té doby můžeme mluvit o jakési protrahované východoslovanské literární jednotě; jde jen o vznik relevantních děl ve spisovném jazyce, který se liší od jazyka, jenž do té doby sloužil východním Slovanům jako spisovný: vnitřně jazykový proces vytváření např. spisovné ruštiny stále novým syntetizováním jihoslovanského a východoslovanského elementu probíhal staletí a byl dovršen v podstatě až v jazyce Puškinově. Do ukrajinské literatury, stejně jako do ruské nebo běloruské, řadíme zcela přirozeně díla, která jsou společná všem východním Slovanům, ale také autory a díla pozdější, která nebyla napsána ukrajinsky (Hryhorij Savyč Skovoroda), nebo v jazyce identickém s dnešní ruštinou nebo běloruštinou.

Nelze odhlédnout od faktu, že východoslovanská diferenciaci a delimitace přímo souvisela s historickými událostmi, které se na jednotlivých etnikách projeví různě: utváření etnika dnešní Ukrajiny (Maloruska) souviselo s etablováním kozáctva (Síč), po mongolském vpádu s pohybem karpatské populace a kontaktem s polsko-litevským státem, což zase souviselo s průnikem latinské kultury a katolictví; podobně probíhaly tyto procesy u Bělorusů. Nutno si také uvědomit, že diferenciaci byla posilována tím, že Ukrajinci a Bělorusové – nebo jejich podstatná část – žila dlouhodobě jinde než ve společném státě s Rusy (Polsko-litevská Rzecz pospolita, habsburské Rakousko a dualitní Rakousko-Uhersko – Halič, Bukovina), že zde probíhala etnická a kulturní disperze (tradiční běloruské centrum ve Vilně/Vilnius, kromě ruského Sankt-Petěrburgu/Petrohradu), ukrajinská centra nejen v Kyjevě, Poltavě, Charkově/Charkiv a Petrohradě, ale také v Krakově, Budě/Budíně, Praze a Černovicích – rus. Černovcy, pol. Czerniowce, ukraj. Černivcy, něm. Tschernowitz/Czernowitz, rum. Cernăuți aj.

Odtud také tíhnutí ukrajinské a běloruské kultury k středoevropskému areálu a jeho kulturním projevům, což se objevuje zvláště výrazně v baroku, dílem v projevech biedermeieru, secese a jiných jevech moderny a v pravidelném kontaktu – zejména v rámci vídeňského centra – s německou a německo-rakouskou kulturou, ale také se západními a jižními Slovan. Zatímco Rusové se zhruba od 18. století orientují na západní Evropu a přebírají literární podněty přímo odtud (což jejich literatuře později umožnilo stát se na východoslovanském teritoriu dominantní), Ukrajinci a Bělorusové více souviseli se středoevropským specifíkem, v případě Běloruska také zprostředkovaně s areálem baltickým. Připomeňme, jako dlouho byl v Rusku pokládán za outsidera N. S. Leskov, který díky svým kyjevským zkušenostem (na univerzitě tam přednášel jeho strýc) a své pozici

autodidakta neuměl vůbec francouzsky ani německy (i když studoval baltské – ostzejské – raskolniky-starověrce), zato však uměl komunikovat ukrajinsky a polsky (také jeho cesta do Mekky kulturních Rusů Paříže nevedla z Petrohradu přes Berlín, ale přes Kyjev, Halič a Prahu).

Dlouholeté soužití ve velké Ruské říši (uvědomme si, že k ní patřilo Finsko, kus severní Číny, celá střední Asie a že sahalo až k severní Moravě – např. Katowice v dnešním Polsku patřily po trojím dělení Rzeczki pospolitité k Prusku a pak k Německu, sousední město Sosnowiec, tvořící dnes s Katowicemi konurbaci, bylo už v Rusku – stopy tohoto faktu jsou patrné dodnes) a pak v SSSR, tedy v širokém i mimoslovanském kontextu, vedlo k podstatným proměnám tří východoslovanských literatur; jinak se zase utvářelo ruské, ukrajinské a běloruské písemnictví v exilu. Tato disperze však současně znamenala schopnost vstřebávat nové podněty: východoslovanské literatury tak svým vnitřním ustrojením, které zasahuje literární tematologii, morfologii a antropologii, sahají od střední Evropy po východní a střední Asii (V básni tehdy už slavjanofila F. I. Tjutčeva *Russkaja geografi-ja*, publ. 1886, *Ruský zeměpis*, jsou přirozené hranice Ruska situovány mezi řeky Ganges, Nil a Labe) s genetickým zápolím v mediteránní sféře, zejména na Balkáně (odvěké ruské plány na dobytí bosporské úžiny): tyto reality mající racionální jádro v kulturním tíhnutí k středomořské oblasti (odtud dávný, zejména ruský spor i komplementarita sever – jih, patrná zejména v ruské poezii od časů V. A. Žukovského, K. N. Batjuškova, A. S. Puškina až k O. Mandelštamovi) se projeví v ideologii (Moskva jako třetí Řím), ale také v obecně kulturních představách. Nebrat ve vývoji východoslovanských literatur v úvahu tento aspekt kulturní geografie by znamenalo ochudit své poznání a možná nepochopit vývojovou dynamiku a síly, které tento celek utvářely a utvářejí.